

ISSN 1680-0044

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ПРАЦІ
Донецького державного
технічного університету

СЕРІЯ: ЕКОНОМІЧНА

Донецьк 2003

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАУКОВІ ПРАЦІ
Донецького національного
технічного університету**

СЕРІЯ: ЕКОНОМІЧНА

Випуск 55

Донецьк 2003

нальну модель суспільного розвитку. Інституціональна структура сучасного суспільства складається з шести елементів: економічні підприємства, соціальний комплекс, наукові установи, підприємства по виробництву суспільних благ, добровільні організації і домашні господарства. Університети, дослідницькі центри, академічні інститути, де теоретичні знання створюються, перевіряються і кодифікуються, стають головними інститутами на відміну від індустріального суспільства, де ключовим інститутом була фірма, завдяки її ведучій ролі в організації масового виробництва матеріальних благ. Наукові ж установи перетворюються в центральний інститут постіндустріального суспільства, завдяки їх ведучій ролі як джерела інновацій і знань. І якщо людські і матеріальні ресурси індустріального суспільства концентрувалися навколо джерел енергії, то в постіндустріальному суспільстві їх зупинення буде зумовлене наявністю наукових установ.

По-друге, деєкономізація суспільства приводить до того, що традиційні макроекономічні показники втрачають свою значущість, внаслідок подолання вартісних

відносин на мікрорівні. Якщо для оцінки визначального критерію «рівень життя» було досить кількісних показників системи національних рахунків в абсолютному вираженні або на душу населення, то з переходом до постіндустріального розвитку виникає необхідність в характеристиці «задоволення» людей не тільки матеріальними, але і нематеріальними умовами, яка може бути тільки якісною. Отже, міняється оцінка «якості життя», що включає в себе і такі показники, як можливості самоосвіти, розвитку здібностей і збереження фізичного і духовного здоров'я в обстановці свободи і справедливості, стан навколишнього середовища і т.п. Не випадково зараз йде практичне відроблення Системи соціальних рахунків, що враховують морально-етичні цінності інвестиційної структури суспільства.

Для перехідного періоду України це важливе тому, що навіть незначні прогресивні зміни в морально-етичній орієнтації суспільства будуть не гальмувати економічний прогрес, а сприяти йому.

**П.В. КРУШ,
И.А. МАКСИМЕНКО**

*Національний технічний університет України,
"Київський політехнічний інститут"*

НОВА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТЕОРІЯ І ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Потреба в критичному перегляді моделі трансформації, яка за своєю економічною сутністю та спрямованістю базувалася на рекомендованих ззовні спрощених принципах ринкової трансформації, поставила не лише перед Україною, а й перед іншими пострадянськими державами. Ця модель фактично зводилася до логіки одностороннього економізму без урахування пріоритетності інституційних перетворень, необ-

хідності посилення в процесі реформ дієздатності держави, взаємозв'язку економічних та неекономічних чинників суспільного розвитку, економіки та суспільства загалом. Тому значна частина проблем, що накопичилися, породжена саме розбалансуванням економічних, соціальних та політичних чинників суспільних перетворень.

© П.В. Круш, И.А. Максименко, 2003

Нова стратегія економічного та соціального розвитку передбачає формування інституційного середовища, яке б стимулювало, з одного боку, підприємницьку активність, економічне зростання на основі структурно-інноваційних перетворень, утвердження сучасної інфраструктури, механізмів соціально-ринкової економіки, а з іншого - подолання нагромадження суперечностей між економікою та суспільством. Зрозуміло, що реалізація нової стратегії вимагає і нового теоретичного підґрунтя.

Неокласична теорія виявилася неспроможною надати вичерпні пояснення для багатьох соціально-економічних явищ, пов'язаних з господарською трансформацією в постсоціалістичних країнах. Псевдонаукові маніпуляції монетаристськими ідеями завдали трансформаційним процесам величезної шкоди. Тепер монетаризм поступається місцем новій інституціональній теорії, яка дістала підтримку провідних учених усього світу і ідеї якої в минулий період ринкової трансформації економіки України не були використані, хоча сьогодні жодну фундаментальну економічну проблему неможливо вирішити, не врахувавши її основні положення.

В неоінституціональній теорії можна знайти відповіді на причини багатьох наших помилок та невдач. Так, зокрема, Р. Коуз в Нобелівській лекції "Інституціональна структура виробництва" указував лідерам колишніх комуністичних країн на роль відповідних інституцій, без яких неможлива жодна, якоюсь мірою значна ринкова економіка. Усі послідовні роки довели справедливність його слів. З іншого боку, він застерігав і радників трансформаційних перетворень економіки: "якби ми більше знали про власну економіку, тоді б мали більше підстав радити їм (посткомуністичним країнам)" [1, с.310].

До сильних сторін, реальних результатів неоінституціоналізму слід віднести: 1) аналіз опортуністичної поведінки; 2) пояснення багатьох контрактних форм і типів ділових організацій; 3) дослідження впливу

правових режимів на систему економічних стимулів; 4) вивчення взаємодії організаційних структур з інституціональним середовищем; 5) відкриття принципово нового класу витрат - трансакційних.

Неоінституціоналізм - це в певному розумінні альтернатива неокласичному напряму економічної теорії. Неокласики виходять із тези про досконалість ринкового господарського механізму й саморегулювання економіки і не виходять за рамки "чистої економічної науки". Неоінституціоналісти ж рушійною силою економіки поряд із матеріальними факторами вважають також духовні, моральні, правові та інші, які розглядаються ними в історичному контексті, тобто предметом свого аналізу неоінституціоналізм має економічні й неекономічні аспекти.

В основі терміна "інституціоналізм" лежить одне із значень поняття "інститут". Під інститутами неоінституціоналісти розуміють сукупність правил і норм, а також механізми їх реалізації, за допомогою яких структуруються та спрощуються відносини і взаємозв'язки між людьми і організаціями [2, с.17]. У складі інститутів Д. Норт виділяє три головні складові: а) неформальні обмеження (традиції, звичаї, звички або неписані правила, які є результатом тісного спільного існування людей); б) формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти); в) механізми примусу, що забезпечують дотримання правил (суди, поліція тощо).

Неформальні інститути утворюють ніби підводну частину айсберга. Вони складаються спонтанно, без чийогось свідомого задуму, як побічний результат взаємодії багатьох людей, що переслідують власні інтереси.

Формальні інститути і механізми їхнього захисту встановлюються і підтримуються свідомо, в основному силою держави. Вони вибудовуються у визначену ієрархію: правила вищого порядку змінити складніше, ніж правила нижчого порядку

(конституцію складніше, ніж закон, закон складніше, ніж адміністративний акт).

З розвитком суспільства можливі зміни як формальних, так і неформальних правил (інститутів), а також способів примусу до виконання правил і обмежень. Зміни в формальних правилах (або в механізмах, що забезпечують їх дотримання) вимагають значних витрат ресурсів.

Формальні правила допускають різку одномоментну ломку (у періоди революцій), тоді як неформальні міняються лише поступово.

У результаті зіткнення нових і старих, формальних і неформальних правил можливі різні варіанти виникнення нових інститутів: нових формальних правил, старих формальних правил, старих неформальних правил, нових неформальних правил [3, с.127].

Радикальне та швидке демонтування попередньої системи інститутів, що торкається лише частини формальних норм і правил, може призвести до виникнення гострих суперечностей у функціонуванні формальних і неформальних інститутів. Саме це і відбулося в Україні та країнах Східної Європи. Суспільна злагода, яка виникла на "хвилі" демократичних політичних перетворень, дозволила надто швидко демонтувати старі інститути. Однак настільки ж швидко створити інституційний "каркас" ринкової економіки, яка гарантувала б стійкість системи на макро- і мікрорівні, тобто численні інститути, які ніколи не існували при соціалістичній системі, не вдалося. Мова йде, насамперед, про приватну власність як найважливіший інститут ринкової економіки, численні правові регулюючі інститути, що забезпечують чітке розмежування майнової відповідальності (кодекси, закони), інститути, що визначають відповідальність за власність інших осіб (норми бухгалтерського обліку, банківське регулювання, регулювання ринку цінних паперів і діяльності інвестиційних посередників), інститути, які структурують та роблять передбачуваною поведінку партнерів

по ринкових відносинах (у першу чергу контрактне право) тощо. Відсутність необхідних інституцій сприяла погіршенню загальної економічної ситуації. Тому тривалий трансформаційний спад має цілком логічне інституціональне пояснення. І щоб криза не обернулася катастрофою, необхідно використовувати в перехідний період певну частину старих правил як своєрідний "якір" в нестабільному середовищі [4, с. 111].

Вибір конкретних варіантів стабілізуючих інститутів визначається специфічними умовами кожної країни. Особлива роль тут відводиться державі.

Показовим у цьому плані є досвід перших років трансформації в Україні, коли політика держави характеризувалася максимальним дерегулюванням економіки. Логіка дій реформаторів вимагала вільного формування ринкових інститутів при мінімальній участі держави. Тим часом вирішити головні завдання переходу до ринку без послідовного державного контролю неможливо. Здійснення масштабних структурних зрушень в українській економіці, лібералізація торгівлі, формування її принципово нової законодавчої бази й організаційних структур, оздоровлення бюджету, подолання інфляції, врегулювання проблем внутрішнього і зовнішнього боргу, встановлення і захист правопорядку, забезпечення прав приватної власності - всі ці питання не могли вирішуватися на основі саморозвитку відповідних інститутів. Досвід постсоціалістичної трансформації взагалі не знає випадків самозародження інститутів ринку. Більше того, при відсутності свідомої цілеспрямованої політики держави вакуум інститутів ринку заповнюється псевдоринковими структурами, які підмінюють функції державних органів або імітують інфраструктуру ринку. "У цій мутаній економіці виникає комбінація елементів, багато з яких мають коріння в минулому і розвиваються в якісь нові капіталістичні структури" [5].

В державних органах формувалися численні групи інтересів і їхніх різноманітних

коаліцій, які використовували слабкість держави і відсутність чітких норм державного контролю у власних інтересах. Багато прорахунків українських реформ саме і пояснюються непропрацьованістю питання про роль держави в створенні і захисті інститутів ринку. Перебудова системи інститутів - це саме той фактор, який визначає в кінцевому рахунку успіхи чи провали перехідної економіки. І головне завдання держави в складних умовах перехідного періоду полягає в тому, щоб забезпечити "м'яку" зміну інституціональної системи, уникнути занадто гострих конфліктів між старими і новими інститутами [4, с.112].

Ключову роль в ринковій економіці відіграє інститут приватної власності. У зв'язку з цим вважалося, що перехід до ринку в постсоціалістичних країнах має бути пов'язаний насамперед із приватизацією. Проте переваги ринкової економіки можуть бути задіяні головним чином на основі розвитку інститутів підприємництва, ефективних і захищених контрактних відносин, ліквідного ринку капіталів, чітких правил утворення і функціонування суб'єктів економіки, нормальної конкуренції з відповідними правилами входу на ринки і виходу з них. Приватизація сама по собі не створювала ні системи приватного права, ні приватного сектора економіки.

Пасивність держави на початковому етапі трансформації стала причиною того, що в перехідній економіці України й інших країн вчасно не сформувалися, та й зараз ще дуже слабо розвинуті правові основи приватної власності і відповідна інфраструктура. Приватизація ж, як і ринкова трансформація в цілому, має сенс тільки в тому випадку, якщо такі інститути є. Причому гарантом захисту прав приватної власності і виконання контрактів повинна бути саме держава.

Впорядкування відносин власності в процесі поглиблення інституційних перетворень в Україні - одне з ключових завдань. Необхідно забезпечити правову та політичну підтримку і надійний захист прав

приватної власності, створення сприятливих умов для нагромадження національного капіталу, зміцнення його конкурентних позицій, формування ефективного власника на приватизованих підприємствах. Якщо в попередньому десятиріччі основні акценти в цій сфері робилися на кількісних перетвореннях, то тепер, коли сформовано критичну масу приватної власності, на перший план має вийти надання реальних гарантій її недоторканості [6, с.24-25].

Загальні положення нової інституціональної теорії викладені в статті Р. Коуза "Проблеми соціальних витрат" (1960), яка вважається одним із найбільш яскравих досягнень сучасної економічної думки. Теоретичні і практичні висновки, які випливають із теореми, мають важливе значення для поглиблення інституційних реформ в Україні.

По-перше, теорема розкриває економічний зміст прав власності. Згідно з Коузом, екстерналії (розходження між приватними і соціальними витратами і вигодами) з'являються лише тоді, коли права власності визначені нечітко, розмиті. Якщо ці права визначені чітко, тоді всі екстерналії "інтерналізуються" (зовнішні витрати стають внутрішніми). Не випадково головним полем конфліктів у зв'язку з зовнішніми ефектами виявляються ті ресурси, які із категорії необмежених переміщуються в категорію рідкісних (вода, повітря) і на які до цього прав власності в принципі не існувало.

По-друге, теорема Коуза відхиляє звинувачення ринку в "провалах". Шлях до подолання екстерналій лежить через створення нових прав власності в тих областях, де вони нечітко визначені. Тому зовнішні ефекти і їхні негативні наслідки породжуються недосконалим законодавством. Якщо хто тут і "провалюється", то це - держава. Теорема Коуза по суті знімає стандартні обвинувачення в руйнуванні навколишнього середовища, які висуваються проти ринку і приватної власності. Із неї випливає зворотний висновок: до деградації зовніш-

нього середовища веде не надлишковий, а недостатній розвиток приватної власності.

По-третє, теорема Коуза виявляє ключове значення трансакційних витрат. Коли вони позитивні, розподіл прав власності перестає бути нейтральним фактором і починає впливати на ефективність і структуру виробництва.

По-четверте, теорема Коуза показує, що посилення на зовнішні ефекти - недостатня підстава для державного втручання. У випадку низьких трансакційних витрат воно зайве, у випадку високих - далеко не завжди економічно виправдано. Оскільки дії держави самі пов'язані з позитивними трансакційними витратами, то результат "лікування" цілком може виявитися гіршим від самої "хвороби".

Для підвищення дієздатності держави надзвичайно важливими є положення нової інституціональної теорії (теорії суспільного вибору), які стосуються економіки бюрократії та "провалів" держави.

Економіка бюрократії згідно з теорією суспільного вибору - це система організацій, яка задовольняє, як мінімум, два критерії: по-перше, вона не виробляє економічних благ, які мають ціннісну оцінку, і, по-друге, включає частину своїх доходів із джерел, не пов'язаних з продажем результатів своєї діяльності. Вже в силу свого становища бюрократія не зв'язана безпосередньо з інтересами виборців, вона обслуговує насамперед інтереси різних груп законодавців і виконавчих гілок влади. Чиновники не лише реалізують уже прийняті закони, але й активно беруть участь у їх підготовці. Через бюрократів групи з особливими інтересами "обробляють" політиків, подають інформацію у вигідному для них світі.

Дослідники-економісти вважають, що реалізуючи свої вдавані цілі та інтереси особливих груп, бюрократи прагнуть до прийняття таких рішень, які відкрили б для них доступ до самостійного використання різних ресурсів.

Бюрократи, беручи участь у політичних процесах, роблять спроби провести такі рішення, які б гарантували їм отримання економічної ренти за рахунок суспільства.

Ієрархічна структура державного апарату будується за тими ж принципами, що і структура великих корпорацій. Проте державні установи часто не можуть скористатися перевагами організаційної структури приватних фірм. Причинами цього є слабкий контроль за їх функціонуванням, недостатня конкуренція, велика самостійність бюрократії. Тому представники теорії суспільного вибору виступають за всяке обмеження економічних функцій держави. Навіть виробництво суспільних благ не є приводом, з їх точки зору, для державного втручання в економіку, оскільки різні платники податків отримують неоднакову вигоду з державних програм. На їх думку, демократичним є опосередковане перетворення ринку суспільних товарів і послуг в економічні блага.

Умовою ефективної боротьби з бюрократією вони вважають приватизацію, її змістом - розвиток "м'якої інфраструктури", а кінцевою метою - створення конституційної економіки. Поняття "м'яка інфраструктура" означає збільшення економічних прав людини (зміцнення прав власності, чесність і відповідальність за виконання контрактів, терпимість до інакомислячих, гарантії прав меншин і т.п.) і обмеження сфер діяльності держави.

Сьогодні одним із напрямів поглиблення інституційних перетворень в Україні, настійною вимогою є дебіюрократизація економіки, розвиток і стимулювання ділової активності, забезпечення реальної економічної свободи. Діяльність Уряду в цій сфері має спрямовуватися на звуження адміністративного регулювання, упорядкування механізмів реєстрації підприємницької діяльності та контролюючих функцій державних органів, на підвищення відповідальності державних службовців за прийняті рішення та їх наслідки. Актуальною є проблема обмеження відомчої та регіо-

нальної нормотворчості. Водночас заходи з дебіюрократизації економіки покликані сприяти формуванню громадянсько-правових інститутів та організації саморегулювання, які слідкували б за якістю та безпечністю товарів, робіт і послуг на споживчому ринку, реформуванню згідно з європейськими нормами системи стандартизації та сертифікації, удосконаленню законодавства з питань захисту прав споживачів.

Подоланню бюрократизації державного апарату мають сприяти стабільна, прозора та зрозуміла людям економічна й соціальна політики держави, запровадження відкритих консультацій органів виконавчої влади з представниками суб'єктів господарювання, налагодження співпраці між владними структурами та засобами масової інформації, громадськими інституціями, поширення об'єктивних даних про економічну ситуацію в державі, кон'юнктурні процеси, законодавчу, нормативну базу тощо.

Важливо в ході інституційних перетворень в Україні брати до уваги положення неоінституціональної теорії про необхідність поряд із "провалами" ринку враховувати і "провали" держави (уряду) - випадки, коли вона неспроможна забезпечити ефективний розподіл і використання суспільних ресурсів.

Здебільшого до провалів держави відносять наступне:

- обмеженість необхідної для прийняття рішення інформації. Подібно тому, як на ринку можливе існування асиметричної інформації, так і урядові рішення часто можуть прийматися при відсутності надійної статистики, дані якої дозволили б прийняти більш правильне рішення. Більше того, наявність могутніх груп з особливими інтересами, активного лобі, потужного бюрократичного апарату призводить до значних викривлень існуючої інформації;

- обмеженість контролю над бюрократією; зростання державного апарату створює все нові і нові проблеми у цій сфері;

- нездатність держави передбачати й ефективно контролювати найближчі та віддалені наслідки прийнятих нею рішень. Справа в тому, що економічні агенти часто реагують не так, як передбачав уряд. Їх дії дуже змінюють зміст і спрямованість розпочатих урядом акцій (або законів, схвалених законодавчими зборами). Державні заходи, будучи включеними до загальної структури, часто приводять до наслідків, що дуже відрізняються від початкових цілей. Тому кінцеві результати дій держави залежать не лише від неї самої [7, с.114-145].

Таким чином, діяльність держави, спрямована на виправлення "провалів" ринку, сама виявляється далекою від досконалості. До фіаско ринку додається фіаско уряду. Тому слід суворо стежити за наслідками його діяльності і вчасно коригувати її залежно від соціально-економічної і політичної кон'юнктури. Економічні методи мають застосовуватися таким чином, щоб вони не підміняли дії ринкових сил. Застосовуючи ті чи інші регулятори, уряд має суворо стежити за негативними ефектами та завчасно вживати заходів щодо їх ліквідації.

Нова інституціональна теорія вивела сучасну економічну теорію із інституціонального вакууму, з вигаданого світу, де економічна взаємодія відбувається без зіткнень і витрат. Неоінституціоналізм зумів пов'язати фундаментальні поняття економічної теорії з соціально-економічною поведінкою людини. Трамбування соціальних інститутів як засобів вирішення проблеми трансакційних витрат створило передумови для плідного синтезу економічної науки з іншими соціальними дисциплінами. Але мабуть, найголовніше те, що завдяки новій інституціональній теорії перед нами постає нова картина економічної реальності з принципово новими проблемами та можливостями їх вирішення.

Список літератури

1. Природа фірми: походження, еволюція і розвиток / За ред. О.Е.Вільямсона та с. Дж. Вінтера: Пер. з англ. - К.: "А.С.К.", 2002. - 336 с.

2. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. - М.: Фонд экономической книги "Начала", 1997. - С.17.

3. Нуреев Р. Неонституциональная методология // Вопросы экономики. - 2002. - №8. - С.127.

4. Дерябина М. Институциональные аспекты постсоциалистического переходного периода // Вопросы экономики. - 2001. - №2. - с. 108 - 124].

5. Нильсен К. Институционализм и проблемы посткоммунистической трансформации // Эволюционная экономика на пороге XXI века. Доклады и выступления участников международного симпозиума в г. Пушкино, сентябрь 1996 г. - М.: Япония сегодня, 1997. - С.165.

6. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України // Економіст. - 2002. - №5. - С.20-33.

7. Олейник А. Институциональная экономика // Вопросы экономики. - 1999. - №11. - С.140-153.

**Е.КУПАВЫХ,
И.ЛЕВИНА,
ДОННТУ**

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ МОДЕЛИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ РОЛИ ГОСУДАРСТВА В ТРАНСФОРМАЦИОННЫЙ ПЕРИОД

Макроэкономическая стабильность в Украине достижима при формировании адекватной рынку институциональной среды. В переходный период были обеспечены изменения в формальных правилах, которые являются результатом новых законодательных норм, изменений в регулирующих правилах, вводимых властными структурами. В переходный период изменяется действующее законодательство, что предоставляет более демократичные условия. Кроме того, изменяются неформальные правила - [менталитет, нормы и правила поведения индивидумов, которые формируют модели хозяйствования, связанные с новым восприятием современных экономических реалий.

Институциональные преобразования требуют переосмысления экономических функций государства. Во-первых, это связано с тем, что в период становления ры-

ночных институтов не всегда теоретические предпосылки находят свое применение на практике, что приводит к возникновению квазирынка, характеризующегося отсутствием экономически обоснованных и законодательно закрепленных норм, «правил игры», которые определяют роль и экономические функции государственного и частного сектора. Во-вторых, возрастает роль государства в связи с несостоятельностью рыночного сектора, так как «провалы рынка», которые существуют независимо от степени развития товарных отношений, являются основными предпосылками государственной деятельности в сфере экономики.

Комбинация экономических функций формирует различные модели роли государства в трансформационный период. В институциональной теории предлагается ряд моделей, в соответствии с которыми